

DOI 10.33294/2523-4234-2024-34-1-69-82

УДК 930,2:271.2-726-747-9(477.83-25) "16/17"

ORCID: 0000-0001-7495-6353

Анна Іванівна Навроцька

Дисциплінування духовенства крізь призму духовного суду Львівської єпархії кінця XVII – початку XVIII століття

Досліджено невідомі чорнові та чистові записи книг протоколів Львівського духовного єпископського суду (з колекції Національного музею у Львові) за час перебування на єпископській кафедрі Йосифа (Шумлянського, 1667–1708). Розглянуто типологію судових справ, що стосуються духовенства Львівської єпархії; на основі аналізу судових протоколів здійснено спробу показати релігійне, культурне та соціальне життя клиру в тогочасному суспільстві. Описано правовий принцип врегулювання позовів до духовних осіб і засоби «дисциплінування» священників (штрафи, реколекції, позбавлення сану й парафій, ув'язнення на певний термін). Звернено увагу на особливості функціонування духовного суду та застосування його рішень у повсякденному житті духовенства. Показано, що ці рішення були покликані дисциплінувати клир і дистанціювати його від мирян і що така практика контролю над духовними особами давала певні результати.

Ключові слова: дисциплінування, духовенство Львівської єпархії, Львівський духовний єпископський суд XVII–XVIII ст., протоколи судових засідань, Національний музей у Львові

Anna Navrotska

“Disciplining” the clergy in the light of Lviv eparchy’s ecclesiastical court in the late 17th – early 18th century

The draft and final records in the Lviv ecclesiastical episcopal court’s protocol books from the collection National Museum in Lviv, made during the reign of Bishop Yosyf Shumlianskyi (1667–1708) are examined. Episcopal court dealt with the cases which involved the canon law violations. The court sessions were held in both the cathedrals (Lviv, Halych, Univ (Lviv bishops’ residence)) and during the visiting sessions in the smaller towns and villages of the Lviv (Galicia), Podilia and partly Bratslav voivodeships. The court cases involving Lviv eparchy’s clergy are analyzed. Religious, cultural and social life based on the analysis of court records is reflected. It is stated that the vast majority of the clergy was far from perfect. The Church tried to bring change many times. Evidence of this is the fact that since the early 1700s several books describing the good Christians’ code of conduct (“Man’s peace with God”, “The Collection of Events” etc.) and moral and practical tips’ manuals (Y. Shumlianskyi’s “Metric” and “Mirror”) were published. Due to the legal principle of claims settlement regarding clergy, the features and specifics of the priests “disciplining” through various types of punishment, i.e. fines, recollections, defrocking, removing from the parish, incarcerations are highlighted. Particular attention is paid to the ecclesiastical court’s functioning and application of the court decisions with regards to clergy’s everyday life specifics. It is shown that the ecclesiastical court’s actions were intended to discipline the clergy and distance them from the laity. The aforementioned control practices gave some results.

Keywords: disciplining, Lviv eparchy clergy, Lviv ecclesiastical episcopal court of the 1600–1700s, court sessions protocols, National Museum in Lviv

У дослідженні історії Церкви та міжцерковних відносин важливим є впровадження до наукового обігу нових джерел. Цінну джерельну базу для вивчення різних аспектів минулого становлять, зокрема, протоколи духовного суду Львівської єпархії XVII–XVIII ст., що дають змогу простежити модернізацію тогочасного суспільства та виділити духовенство в окремий соціальний стан. До теми цього стану дослідники зверталися неодноразово. Історію життя клиру висвітлювали Михайло Грушевський (Грушевський, 1994), Орест Левицький (Левицький, 1882; 1900). У розвідці Меланії Бордун (Бордун, 1912), написаній на основі візитаційних актів Львівського владичтва й документів його духовного суду, показано єрархічну структуру єпархії у XVIII ст. Взаємини між священством і вірними, моральні й богословські приписи для духовних осіб вивчали Тарас Шманько (Шманько, 2009) та Оксана Романова (Романова, 2007). Правовий і соціальний статус православних єреїв у суспільстві Гетьманщини та Правобережжя аналізувала у своїй статті Олена Резнік (Резнік, 2013). Проте, незважаючи на значний внесок учених у дослідження цієї проблематики, практично поза увагою залишається питання дисциплінування православного й унійного духовенства в ранньомодерний період. Історик Пйотр Вавженюк у своїх працях (Wawzeniuk, 2005a, 2005b) подає короткий огляд діяльності Львівського духовного консисторського суду за єпископства Йосифа (Шумлянського, 1643–1708) (місця засідань, процедура провадження справ, система покарань) і, на підставі судових книг, простежує соціальне та конфесійне реформування парафіяльного клиру Львівської православної, а згодом греко-католицької єпархії впродовж другої половини XVII – початку XVIII ст. Опрацювання матеріалів судових процесів за участі духовенства дозволило науковцеві довести, що ініційовані цим єпископом реформи були спрямовані на покращення душпастирської роботи. Натомість Максим Яременко розглядав дисциплінування єреїв крізь призму освіти (Яременко, 2006a, 2008b). Окрім того, у своїй монографії (Яременко, 2017) цей автор оцінює дієвість згаданих інновацій на парафіяльному рівні, вплив на парохів мирянського середовища та впровадження нововведень. До проблеми освіченості духовних осіб зверталася й українська дослідниця Оксана Прокоп'юк (Прокоп'юк, 2018). Монографія польської авторки Аліції Новак (Nowak, 2017) репрезентує священників як основних фігур реформування Православної Церкви в XVI–XVII ст. Книга присвячена навчанню єреїв, контролю їхніх знань та підготовці до майбутніх священничих хіротоній у Київській православній митрополії XVI–XVII ст.

В українській історіографії, однак, відсутні напрацювання, які би безпосередньо стосувалися теми дисциплінування духовенства, розкритої на матеріалах актів духовного суду. Частково заповнити таку прогалину й має на меті ця стаття.

Предметом нашого аналізу будуть протоколи засідань Львівського духовного суду за 1668–1708 рр., що зберігаються у відділі рукописів та стародруків Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького (НМЛ). Вказаний період хронологічно збігається з перебуванням на львівській кафедрі владики Йосифа (Шумлянського). Загалом актові книги єпископського двору, що відклалися в НМЛ, містять протоколи засідань і декрети духовного суду за 1668–1674 рр. (Ркк-151, с. 1–116), 1681–1685 рр. (Ркл-61, арк. 1–93), 1681–1718 рр. (серія з 8-ми книг чорнових записів у “дудку”) (Ркл-58/1-8, арк. 1–645), 1700–1703 рр. (Ркл-59, арк. 1–93). Документи того ж часу

знаходимо й у не оправлених в окрему книгу фасцикулах (чорнових протоколах) 1706–1721 рр. (Ркл-175, арк. 1–373).

Компетенція єпископського суду поширювалася на справи, пов'язані з різними порушеннями норм канонічного права, а також деякими провинами та злочинами, що належали водночас і до прерогативи світської влади (кровозмішання, блуд, образа жінки словом, згвалтування й інші вияви недотримання християнських заповідей) (Навроцька, 2009, 2010). У статті проаналізовано протоколи духовного суду, засідання якого відбувалися як у катедральних храмах єпархії – у Львові, Галичі, Уневі (резиденція львівських владик), так і на виїзних сесіях у містах і селах Руського (Галичина), Подільського й частини Брацлавського воєводств. Усі судові процеси організовувалися за певною системою, що опиралася на вироблену віками традицію. Їхня типова структура охоплювала три обов'язкові складові: “позиваніє, обявленіє та ізисканіє” (Гізель, 1669, с. 407). Актові записи судових книг частково розкривають механізм провадження таких процесів. Спочатку оголошувалося про присутність двох сторін – актора (позивача) й обвинуваченого (учасники судового розгляду були представлені особисто або через уповноважених – прокураторів). Далі суд вислуховував їхні аргументи, після чого ухвалював рішення. На деякі засідання викликали також свідків. Зазвичай вони фігурують у справах побутових конфліктів між священниками (“за бороду на землю повалив, бив ногами і топтав коленами” (НМЛ, Ркк-151, с. 16), “словами неуважними і нехтивими обзивав” (Ркк-151, с. 15). Свідки, “люди добріє, віри годніє”, згадуються в актах з кінця XIV ст. (Яковенко, 2002, с. 110) – уже відтоді будь-яка публічна процедура мала відбуватися у громадському місці, прилюдно або принаймні при свідках, аби факт здійсненого не викликав жодних сумнівів (Яковенко, 2002, с. 111). Наприклад, при винесенні ухвали, зокрема у тих випадках, коли мовилося про образу честі й гідності, часто вживали фразу “а при тому повинні бути люди віри гідні” (НМЛ, Ркл-61, арк. 12 зв., 43–43 зв., 70, 73). Інститут свідків був двоякий: “люди добрі” як своєрідний публічний супровід, що забезпечував громадський контроль над представниками влади, та особи, які давали показання під час судового процесу (НМЛ, Ркл-61, арк. 7–8 зв., 19–19 зв., 44–45, 55 зв., 57–57 зв., 72–72 зв.). Коли обвинувачені не могли пред'явити достатньо доказів на свою користь, тоді як останній, крайній засіб вирішення суперечки застосовувалася судова присяга, після складення якої цілували хрест (Заозерський, 1917, с. 95–96). Після заслуховування сторін і надання доказів приймали відповідну постанову. Покарання (“кари”) були двох видів: 1) майнові й ті, що передбачали ув'язнення (т. зв. “вина”), та 2) тілесні й ганьбліві (“покута”). Йшлося передовсім про відшкодування потерпілому заподіяної шкоди (Статути, 2002, с. 31), а також часто й дисциплінування порушників, їхнє виховання. У виданнях з моральної теології (Богословія нравоучітелная, 1751; Собраніє припадков, 1722), покликаних допомагати парохам у поглибленні їхніх богословських знань і належному виконанні священничої місії, існував цілий розділ про “кари церковні”, до яких віднесено клятву, заборону, знеславлення, грошові штрафи, ув'язнення (Собраніє припадков, 1722, арк. 125 зв.).

Найбільш розповсюдженим покаранням були штрафи, що накладалися і на відповідачів, і на позивачів і сплачувалися судові та єпархіяльному крилосові

(капітулі). Кошти вносилися у гривні (1 гривня = 48 грошів, або приблизно 1,5 польського золотого (1 золотий = 30 грошів)). Золотий і грош були ходовою валютою того часу. Переважно призначалися штрафи в розмірі 5, 10, 15, 20 грн, еквівалентні, відповідно, 8, 16, 24, 32 зол. За серйозніші провини порушники мали сплатити 30 і 50 грн (тобто 44 і 80 зол.). Для порівняння: коня в 1660 р. можна було купити за 50 зол. (або 31 грн), барель солі – за 2,5 грн (Hoszowski, 1934, с. 19-20). Документи духовного суду показують динаміку зростання розміру штрафів: якщо в 1668–1770 рр. вони становили здебільша 10–15 пол. зол., то з 1673 р. зросли до 50, а подекуди і до 100 зол. У разі невиконання вироку на порушників накладалося пастирське неблагословення. Перебування під пастирським неблагословенням (чи клятвою) вело за собою низку обмежень. Таким людям заборонялося приймати Святі Тайни, їх позбавляли опіки Церкви, права офірувати на Службу Божу в наміренні та й взагалі перебувати на Літургії. Не брали й пожертв на молитву за виклятих, оскільки тих на богослужіннях не поминали. Відлучених у такий спосіб від Церкви після їхньої смерті не дозволяли ховати на святому місці (кладовищі). З екскомунікованими було навіть заборонено спілкуватися, підтримувати будь-які стосунки. Не могли вони й бути свідками. Якщо ж хтось із них з’являвся до суду і просив про зняття клятви, то мусив скласти присягу про послух Церкві (Wyczawski, 1989, s. 245). Для людини, що покаялась і бажала знову стати членом християнської спільноти, передбачався акт публічного розкаяння.

Ще одним видом дисциплінування духовенства було зобов’язання відправляти седмичні богослужби при соборі Св. Юра чи іншому катедральному храмі, наприклад у Галичі (Крилосі), або відбувати послух у монастирі (Гошівському, Крехівському). Невиконання цього присуду теж призводило до пастирського неблагословення. Наступний різновид покарання передбачав позбавлення волі на короткий термін (до кількох тижнів) у в’язниці при Святоюрській катедрі (у карцері або на вежі дзвіниці). Серед інших кар, що застосовувалися до священнослужителів, були: затримка місячної винагороди, суспенза, переведення на нижчий ступінь священства або й цілковите позбавлення духовного сану (Катрій, 1999, с. 110–111).

У своїй масі клир був далеким від ідеального. Загалом кінець XVI – початок XVII ст. в історії Руської церкви характеризувався занепадом “чистоти поведінки” в середовищі єреїв, який пов’язують із тодішньою системою заміщення церковних посад у православної єрархії. Церква намагалася виправити ситуацію різними методами. Збереглися грамоти митрополитів з повчаннями до священників. Так, митрополит київський Ісая (Копинський) у своєму посланні до духовенства наголосив на основних нормах церковної практики, яких потрібно дотримуватися: “Ніхто не має переходити з одної парафії до іншої без відома єпископа, ніхто в своїх духовних справах не має звертатись до світського суду, священник не може втручатись до чужої парафії, священнику забороняється ходити до корчми, священник повинен розпитувати свідків про тих, що вступають у шлюб” (Власовський, 1998, с. 130). Свідченням тогочасних прагнень Церкви підняти духовний рівень клиру є й те, що у 20-х роках XVII ст. з’явилося аж три видання Номоканону – збірника церковного законодавства, а в 1646 р. – четверте (Власовський, 1998, с. 130). Від початку XVII ст. почали виходити друком перекладені книжною

українською мовою візантійські пам'ятки, в яких описувалися правила поведінки досконалих християнських володарів, духовенства та чернецтва. У панегириках і проповідях, котрі виголошувалися з нагоди різних урочистостей, знаходимо перелік цнот, що мали бути притаманні доброму християнинові (Довга, 2005, с. 227). Першим на теренах Київської православної митрополії твором, спеціально присвяченим цій проблематиці, став богословський трактат Інокентія Гізеля (бл. 1600–1683) “Мир з Богом чоловіку”, опублікований 1669 р. За своїм змістом ця праця тяжіє до “Номоканонів”, оскільки є своєрідною інструкцією як для священників, так і для мирян (Довга, 2005, с. 229). У 1687 р. єпископ Йосиф (Шумлянський) оприлюднює власний посібник моральних і практичних порад для єреїв під назвою “Метрика” (Шумлянський, 1687), а дещо раніше – збірку правил поведінки досконалого християнина “Зерцало до презренія і латвейшого поніманія вери своєї” (Шумлянський, 1680). “Зерцало” містило розділ “Пересторога всечесним отцям” (Шумлянський, 1680, арк. 31–57), з якого дізнаємося про запроваджену владиною церковну дисципліну, настанови отцям щодо здійснення святих таїнств тощо. 1722 року в Супраслі надрукували текст морального богослов'я руською мовою у формі катехизму – “Собраніє припадковъ краткое і духовнымъ особомъ потребное”, що складався з питань і відповідей. У Почаївській друкарні було видано “Богословія любомудрія”, своєрідне зібрання догматів Церкви та різних повчань (Гетка, 2015, с. 227–230).

Натомість книги духовного суду, які розкривають переважно негативний і навіть кримінальний аспект приватного життя й пастирської діяльності парафіяльного клиру, рясніють записами про розслідування бійок, побутових суперечок та адміністративних конфліктів, негідну поведінку отців. Показовим прикладом є запис про публічне покайнанне зізнання пароха Яна з Розтоків про те, що з цього часу жодних “трунків” пити не буде, під страхом втрати парафії, засвідчений підписом (НМЛ, Ркл-61, арк. 49 зв.). Тим часом своєму трактаті Гізель чітко застерігає від відвідування корчми (Гізель, 1669, с. 428). Згідно з православними церковними уставами, корчма – це місце, де “безперестанно души погибают без покаяння и без причастия” (Яковенко, 2002, с. 116). Так само й у “Метриці” викладені настанови стосовно тверезого способу життя духовенства: “трезвость до всех цнот і добрих вчинків всякого чоловіка, а особливо духовного добрим вчинити может”, щоб уберегти отців від пиятики, “аби вони в корчмах з посполитими людьми не засідали, а на весіллях, хрестинах, поминках обережно і стримано себе поводили” (НМЛ, Сдк-694, арк. 33 зв.–39 зв.). Пияцтво, як впливає із записів у книгах Львівського духовного суду, було поширеною вадою в середовищі клиру. Тож предметом розгляду цього суду доволі часто ставали справи, в яких священники виступали обвинуваченими в надуживанні алкоголем та в пов'язаній з цим ганебній поведінці й іншими правопорушеннями, у т. ч. й побитті та пораненні людей. Неодноразово підкреслювалося, що священник повинен бути зразком для своєї пастви і що ніхто не слухатиме душпастиря-пияка, миряни навіть перестають ходити до храму, в якому служить такий отець, адже той не може ані добре навчити парафіян християнської моралі, ані належно відправити богослужіння, ані, за потреби і нагального виклику до важкохворої людини, прийняти від неї сповідь і причастити Святими Дарами (Wawrzeniuk, 2005, s. 70). У боротьбі з таким нега-

тивним явищем Церква вдавалася до найрізноманітніших заходів дисциплінарного характеру: це і вимоги складення ереями публічних заяв, і фізичні покарання, і усунення від священнодійства, і позбавлення парафій. До наших днів дійшло чимало клятв про те, що надалі запряжений не вживатиме спиртного, на зразок: “Я, нижче підписаний, зізнаю та під присягою підписуюся, що від сьогоднішнього дня не буду пити ані горілки, ані меду, ані вина, ані іншого трунку, яким би міг впитись, аж до смерті, а у випадку, якщо якимось чином цей запис порушу, тоді за свідченням лише двох свідків, без жодного декрету буду відлучений від своєї парафії й позбавлений буду священства, це і підписую. Пресвітер церкви Кам’янця” (НМЛ, Ркл-58/2, арк. 62). Далі читаємо свідчення про цього отця, що той справді не вживає ніякого спиртного (НМЛ, Ркл-58/2, арк. 63 зв.–64). Подібний запис: “Я, нижче підписаний, добровільно у книги єпископські консисторські з того часу вирікаюся, аж до смерті не буду упиватись до скандалу вина, меду, пива і горілки” (НМЛ, Ркл-58/3, арк. 51–51 зв.). Аналогічна письмова клятва: “Я, нижче підписаний, при здоровому глузді й помислі, перед книгами єпископськими записуюсь, що від того часу буду добре себе вести і трунку жодного пити не буду, як це горілки, меду, під видом покарання втрати парафії” (НМЛ, Ркл-58/3, арк. 36 зв.). Схоже з попереднім зізнання о. Миколая, пароха Жидачева, що з цих пір жодних “трунків” не споживатиме, окрім пива, “у то ніє на збыт!” (НМЛ, Ркл-61, арк 79 зв.–80), а в разі порушення клятви, за повідомленням будь-кого з мирян, без суду буде усунений від парафії й усього майна церковного (НМЛ, Ркл-61, арк. 79 зв.). Таким самим чином відрікався від пиятики й о. Вітвицький з Розтоків, про що зробив відповідний запис у консисторські акти, пообіцявши, що “не буде пити від цього дня аж до самої смерті”, і засвідчивши свої слова підписом (НМЛ, Ркл-61, арк. 49 зв.).

Нерідко як покарання за гріх пияцтва священнослужителі відбували послух при катедральному храмі чи монастирі. Знаємо, зокрема, що у Львові на судовому процесі 1688 р. у справі між отцем зі Щирця та отцем із с. Попелів, котрого обвинувачено в надмірній пиятиці, вироком суду винного було зобов’язано до відбування послуху впродовж двох тижнів при катедрі та сплати 20 грн (НМЛ, Ркл-58/3, арк. 69 зв.–70). В іншій справі, в якій духовний інстигатор позивався до о. Миколая, пароха церкви Пресв. Богородиці в Жидачеві, за те, що той, перебуваючи у стані алкогольного сп’яніння, побив свого батька, судовий декрет передбачав такі види кари: відбути таїнство покаяння та сповіді, відслужити три Літургії, після чого піти у Крехів і там також покаятися й відправити богослужіння (НМЛ, Ркл-58/2, арк. 64 зв.). У Перегінську, після неодноразових скарг жидачівських парафіян на свого душпастиря, що теж надживав спиртним, суд, розглянувши позов у 1692 р., заборонив ереєві здійснювати будь-які священнодійства протягом півтора року (НМЛ, Ркл-58/5, арк. 33 зв.–34). Громада с. Беньківці виступила в суді проти свого пароха о. Федора, який багато пив, і його було усунуто від урядування парафією. Надмірне вживання алкоголю, відвідування корчем і бійки, спричинені пияцтвом, змусили священника із с. Ляшки скаржитися на панотця із с. Підгірці, який учинив над ним фізичну розправу. За цю провину суд покарав винуватого “сидінням у в’язниці при катедрі” та штрафом у 20 зол., а також додатковою карою в 10 зол. за відвідування шинку (НМЛ, Ркл-151,

с. 06). На судовому процесі у Львові 30 липня 1688 р. позивалися двоє отців – батько та син із с. Кунин. Молодший, о. Яків, звинувачував старшого за те, що не вділяє своїм парафіянам останньої сповіді перед смертю, вчинив бійку під час читання Євангелія, надто часто зазирає до чарки; зі свого боку, батько закидав синові, що той зневажає людей, п’є, а до того ж ще й не має презенти, яка підтверджувала б його право посідати цю парафію. Вислухавши обидві сторони, суд вирішив віддалити від кунинської парафії обох отців і поставити туди іншого священника (НМЛ, Ркл-58/3, арк. 46 зв.–47 зв.). На суді у Крилосі 17 березня 1701 р. духовний інстигатор подав позов на о. Костянтина – пароха церкви Успіння Богородиці у Бурштині, звинувачуючи його в пияцтві, марнотратстві та інших “ексцесах”. У результаті єрея відлучили від парафії та зобов’язали 12 тижнів працювати з малярами в катедральній церкві в Галичі (Крилосі), яку тоді, у 1699–1702 рр., відбудовував владика Йосиф (Шумлянський) (НМЛ, Ркл-59, арк. 20). Іншим прикладом намагання дисциплінувати духовенство фізичною працею став вирок єпископського суду щодо о. Даниїла, проти якого через зловживання спиртним позивався 1702 р. духовний інстигатор у Гошеві. Цей судовий вердикт схожий на попередній – порушника відіслали в крилоську катедру на шеститижневі виправні роботи (НМЛ, Ркл-59, арк. 52).

Чимало судових справ документують факти зневаги в тій чи іншій формі. Найбільш поширеним засобом збезчечення була словесна образа. Судові акти часто фіксували такі випадки: “ущипливими словами зневажал” (НМЛ, Ркл-61, арк. 4), “словами срамотними зневажил” (НМЛ, Ркл-61, арк. 24 зв., 81), “славу недобру, репутацію словами нарушаєт” (НМЛ, Ркл-61, арк. 83 зв.–85 зв., 89 зв.). В одній із судових книг, для прикладу, занотовано зізнання свідка про те, що, перебуваючи в домі львівського міщанина пана Гузіка, чув, як той принижував душпастиря з Кривчиць і його дружину, обзиваючи їх “срамотними словами”, кілька разів назвавши попадю “мурвою” (НМЛ, Ркл-61, арк. 79 зв.). Відомі й протилежні ситуації: так, 1694 р. на суд у Перегінську прийшов позивач зі скаргою, що його дружині завдав образи парох з Підгірців. Отож судовим рішенням отцеві заборонили здійснювати всяке велике й мале богослужіння, допоки не перепросить з “гідними людьми” жінку скаржника та не заплатить “вини” на суд (НМЛ, Ркл-58/6, арк. 29 зв.). Кравець Іван свого часу скаржився на панотця з Мокротина, який “зневажає його словами”, привласнив церковні книги, неналежно ставиться до своїх духовних обов’язків. За все це єрея було покарано штрафом у 20 зол., а також звелено йому публічно перепросити кравця, а поки не виправиться – позбавити права священнодійства (НМЛ, Ркл-58/6, арк. 4–4 зв.). У Гошеві, на судовому засіданні під час помісного собору 27 вересня 1704 р., Михайло із Жидачева повідомив, що його образив священник з Пацикова. Врешті-решт єреєві звеліли відбути двотижневий послух у Гошівському монастирі (НМЛ, Ркл-58/7, арк. 24 зв.). В іншій справі про зневажання, в якій обвинувачем виступив шляхтич з Галича Андрій Жураковський, суд наклав на пароха о. Олексія суспензу терміном рік та шість тижнів, ще пів року отець мав відправляти богослужіння в катедрі, пана привселюдно перепросивши і сплативши судові та позивачу по 60 грн (НМЛ, Ркл-58/3, арк. 13). Коли ж 1681 р. у Львові ввійт з Куликова поскаржився на зневагу його особи куликівським єреєм, судді ухвалили,

що панотець сидітиме у в'язниці, поки не попросить у віята вибачення і не внесе на суд “вини” (НМЛ, Рлк-58/1, арк. 9).

У справах, які поставали через захоплення чужої парафії, суд накладав заборону священства. Власне з огляду на це, одного з єреїв із с. Сороки громада не допускала до половини парафії – згідно із судовим вироком, він мав відбути покарання у в'язниці з подальшим позбавленням духовного сану (НМЛ, Ркл-61, арк. 72 зв.). В іншому випадку священник із с. Зимна Вода подав супліку на отця із с. Сухої Волі, бо той претендував на його парафію. Суд заборонив суховольському отцю висувати такі претензії, нагадавши, що в нього немає відповідної презенти (НМЛ, Ркл-61, арк. 51 зв.).

Низка судових справ також стосується особистих конфліктів і, зокрема, фізичних розправ. Коли о. Василій з Кривчиць побився з о. Степаном з Миклашева, то судді визнали винними обох і наказали кожному сплатити на катедру по 15 грн і по 10 грн на суд, а також відбути двотижневе ув'язнення на дзвіниці (НМЛ, Ркл-61, арк. 43). Що ж до оо. Івана й Василя, священників з Брюховичів, які “сміли і важилися вступити до жидовського дому і того законника бити кием”, то їх було покарано 10 зол. штрафу і 200 поклонами перед іконами у катедрі (НМЛ, Ркк-151, с. 40–41). Натомість після розгляду справи між оо. Григорієм і Миколаєм з Підлисса, про бійку і привласнення грошей, їх змусили дійти “полюбовної згоди” й перепросити один одного. Та оскільки вони допустилися зневаження духовного сану публічно і “вчинили галас”, на обох суд наклав пастирське неблагословення й “позбавив церковних благодійств” (тобто можливості сповідатися і причащатися) (НМЛ, Ркк-151, с. 48–50). Усі такі покарання продовжували діяти до тих пір, доки порушник канонічної дисципліни не покається та не сплатив визначеного штрафу.

Наступним різновидом кари за бійку були натуральні внески воском і ладаном на храм (НМЛ, Ркк-151, с. 67–69). Наприклад, у справі викликаних на суд парохів з Грибовичів оо. Григорія й Івана, які привласнили собі монастирське майно, було наказано забране повернути, ченців “перепросити”, віддати на потреби обителі 10 фунтів воску й 1 фунт ладану, а також не приступати до “церковних добродійств” (НМЛ, Ркк-151, с. 19–20).

Нерідко душпастирі нехтували своїми обов'язками під час здійснення церковних таїнств. Саме тому в книгах багато позовів через неканонічні шлюби. У справі о. Вороновського, який повинчав молодих, знаючи, що наречена не з “доброї волі” йшла під вінець, суд розірвав цей подружній зв'язок, а священникові велів сплатити штраф 10 грн і сидіти у в'язниці при катедрі (НМЛ, Ркл-61, арк. 50). По скарзі позивача з Болева на єрея, який дав неканонічний шлюб, було присуджено цей акт уневажнити, а самого отця на рік позбавити права уділення святих тайн і зобов'язати чотири тижні відправляти як послух богослужіння у катедрі, “під видом клятви і пастирського неблагословення” (НМЛ, Ркл-61, арк. 48 зв.–49). Було уневажнено й інший неканонічний шлюб, даний без оповідей і людям з чужої парафії, а отця з Буська, який це зробив, запроваджено до катедральної в'язниці (НМЛ, Ркл-61, арк. 36).

Наведемо ще декілька випадків ненормативного здійснення цього святого таїнства. У Львові 1688 р. духовний інстигатор на суді звинуватив священника у вінчанні на-

речених без оповідей, за що той мав відсидіти у карцері три дні та заплатити 10 грн штрафу на суд (НМЛ, Ркл-58/3, арк. 58–58 зв.). За таку саму провину, що розглядалася також у Львові, але вже в 1694 р., отець був змушений відбути тритижневий послух у Гошівському монастирі, відправляючи там богослужіння, та сплатити “вину” на суд 30 грн (НМЛ, Ркл-58/6, арк. 25 зв.–26). Духовного ж, що наважився вінчати не у храмі, а на вулиці, покарали 30 грн штрафу та тижневим послухом при Святоюрському соборі (НМЛ, Ркл-58/6, арк. 105–106). На підставі іншої супліки – стосовно о. Лісоцького, який одружив православних з “чужої парафії”, до того ж уночі, було вирішено уневажнити такий шлюб (однак з правом для сторін на повторне вінчання) і засудити єрея на штраф у 30 грн і “сидіння” у карцері (НМЛ, Ркл-58/3, арк. 45).

Яскравим прикладом провин іншого типу є історія звернення до духовного суду парафіянина з обвинуваченням свого пароха о. Голинського в перелюбі з його служницею. Замість того, щоб слугувати пастві взірцем християнського безгрішного життя, покори, утримання від спокус, душпастир, “забувши сором, сумління, належне священницькому сану, зробився в очах парафіян своїх прикладом безчестя і явної розпусти” (НМЛ, Ркл-61, арк. 50 зв.). Суд розпорядився цей зв’язок перервати, а служниці покинути місце найму “під видом пастирського неблагословення”. Як бачимо, парафіяни відігравали важливу роль у дисциплінуванні своїх священників.

У книгах Львівського єпископського суду трапляються і справи, пов’язані з чарівництвом за участі духовенства. Промовисто заперечував свою вину на суді у Львові звинувачений у чаклунстві отець, який на своє виправдання сказав, що “людей, котрі до нього приходять, лікує лише читанням св. Євангелія, а не чарами і шептаннями” (НМЛ, Ркл-58/5, арк. 28–28 зв.). На іншому судовому процесі, що теж відбувся у Львові, 13 січня 1696 р. вдова о. Лозинського скаржилася на новопоставленого священника, який нібито домігся парафії, заподіявши за допомогою чарів смерть її чоловікові – попередньому душпастиреві цієї парафіяльної громади. Суд, вислухавши свідчення, віддалив єрея від тої парафії та оголосив її вакантною (НМЛ, Ркл-58/6, арк. 107–107 зв.).

У документах духовного суду є записи, з яких випливає, що клирики іноді нехтували позовами й не з’являлися на судові засідання (НМЛ, Ркл-151, с. 61–62, 86–88). Зосібна, о. Григорій, з яким процесувалося Львівське братство св. Миколая, проігнорував такий виклик, звернувшись натомість до світського суду, що суперечило приписам церковного права. За свою легковажність єрей, звісно, був покараний: отримавши повторний позов до львівської катедри, він мусив ще й віддати 10 зол. штрафу на капітулу і 15 зол. своєму архипастиреві (НМЛ, Ркл-151, с. 62).

Таким чином, матеріали книг духовного суду Львівської єпархії 1668–1708 рр. відображають соціальне, релігійне та культурне життя тогочасного руського суспільства. Вони дають змогу простежити перші спроби львівського владики Йосифа (Шумлянського) дисциплінувати й “цивілізувати” підлеглих йому священників. Рішення духовного суду, які мали сприяти досягненню цієї мети, були водночас передумовою успішної моральної й духовної реформи, започаткованої в Київській митрополії Петром (Могилою). Миряни, своєю чергою, виступали певним “контролером” у справах клиру, представники якого чітко усвідомлювали, що їхні парафіяни

у будь-який момент можуть сповістити суд про їхню недостойну поведінку, через що легко втратити парафію. З розмаїтими порушеннями норм поведінки духовенства Церква боролася різними методами. До заходів дисциплінарного характеру належали публічні заяви єреїв, фізичні покарання, усунення від священнодіяства, позбавлення парафій, відбування послуху при монастирях і катедральних храмах. Численні скарги громад та окремих парафіян на своїх душпастирів демонструють доволі низький культурно-освітній та моральний рівень багатьох тогочасних кліриків, які не цуралися ані пиятики, ані бійок, образ, привласнення чужих речей тощо й далеко не завжди гідно виконували свої пастирські обов’язки. І все ж запроваджені задля дисциплінування духовенства заходи хоч і дуже повільно, але таки мали певний результат. Унаслідок застосування покарань у вигляді послуху при катедральному храмі чи монастирі, реколекцій, привселюдних перепросин, грошових штрафів, втрати парафій, кількість справ, пов’язаних з негідною поведінкою духовних осіб, частково зменшується, поступаючись першим місцем матримоніальним судовим позовам.

1. Богословія нравоучительная: содержащая в себе собраное вкратці поучение о святых тайнах, о добродетелех богословских, о заповідах Божіих, о заповідах церковных, о гріхах, о казнях и карах церковных, с приложеніем обычных науки о догматах віры кафоліческия, и Лексікона славенско-полскаго. Львів, 1751. *Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького (НМЛ)*, ф. “Стародруки кириличні”, Сдк-2224.

2. Бордун, М. (1912). З життя українського духовенства Львівської єпархії в другій половині XVIII с. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, 109, 39–90; 110, 55–100.

3. Власовський, І. (1998). Нарис історії Української Православної Церкви (Т. 1–2). Київ.

4. Гетка, Й. (2015). До питання про витоки українського громадянського суспільства: руськомовні василіанські “богословія нравоучительніе” XVIII століття. *Українознавчий альманах*, 18. Київ, 227–230.

5. Гізель, І. (1669). Мир с Богом чоловіку. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври. *НМЛ*, Сдк-590.

6. Грушевський, М. (1994). Історія України-Руси (Т. 5: Суспільно-політичний та церковний устрій в українсько-руських землях XIV–XVII в.). Київ: Наукова думка.

7. Довга, Л. (2005). Соціальна Утопія Інокентія Гізеля. *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*: збірник наукових праць на пошану пам’яті проф. Валерії Михайлівни Нічик. Київ, 227–266.

8. Євсеева, Т. М. (1999). Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні. *Український історичний журнал*, 2, 89–104.

9. Заозерский, Н. А. (1917). О свидетельской присяге в судовпроизводстве XVII века. *Богословський вестник*, (Т. 2), 6/7, 93–107.

10. Катрій, Ю. (1999). Наша християнська традиція. Львів: Місіонер.

11. Левицький, О. (1900). Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-литовській державі в кінці XVI століття та Унія. *Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII ст.* Львів, 1–80.

12. Левицький, О. (1882). Южно-руськіє архієреи въ XVI–XVII вв. *Киевская Старина*, 1, 49–101.

II. ІСТОРІЯ ХРИСТІЯНСТВА

13. Навроцька, А. (2009). Найдавніша книга духовного суду Львівської православної єпархії 1668–1774 років (Зі збірки Національного музею у Львові). *Український Археографічний щорічник*, 13/14, 284–302.
14. Навроцька, А. (2010). Інститут духовного суду у Київській митрополії до середини XVII століття. *Збірник історій релігій в Україні: науковий щорічник*, 1. Львів: Логос, 642–630.
15. НМЛ, ф. “Рукописи кириличні” Ркк-151, 116 с.
16. НМЛ, ф. “Рукописи латинські” Ркл-58/1, 93 арк.
17. НМЛ, Ркл-58/2, 88 арк.
18. НМЛ, Ркл-58/3, 80 арк.
19. НМЛ, Ркл-58/4, 6 арк.
20. НМЛ, Ркл-58/5, 72 арк.
21. НМЛ, Ркл-58/6, 132 арк.
22. НМЛ, Ркл-58/7, 64 арк.
23. НМЛ, Ркл-58/8, 120 арк.
24. НМЛ, Ркл-59, 93 арк.
25. НМЛ, Ркл-61, 89 арк.
26. НМЛ, Ркл-175, 373 арк.
27. Прокопюк, О. (2018). Навчання/екзаменування “по-кафедральному” (до питання освіти/освіченості білого духовенства в Київській митрополії XVIII ст.). *Київська Академія*, 15, 120–134.
28. Резнік, О. (2013). Православне духовенство як соціальний стан українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст. *Актуальні проблеми політики*, 49. Одеса, 293–304.
29. Романова, О. (2007). Народне розуміння християнської “праведності” та “гріховності” (на матеріалах Київської духовної консисторії XVIII ст.). *Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України: Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 456–476.
30. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. (2002). (Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року). Одеса: Юридична література.
31. Собрание припадков краткое и духовным особам потребное. Имущее в себѣ науку о сакраментѣх, о десяти божіих приказаніях, о приказаніях церковных и о науці христіанской, с выкладом символа, или исповіданія віри православныя кафолическія, с выкладом молитвы: отче наш и богородице діво. Такожде науку како подобает наставляти малых или невіжов в віри православной содержащее. Супрасль, 1722. 159 арк. *НМЛ-1*, Сдк-723.
32. Шманько, Т. (2009). Статті морально-канонічного характеру в рукописних службениках і требниках XVI-XVII ст. *Київська Академія*, 7, 97–108.
33. Шумлянський, Й. Зерцало до преїзрена и латвійшаго зрозуменя віри святой. Унів, 1680. *НМЛ*, Сдк-701.
34. Шумлянський Й. Метрика, альбо Реєстр. Львів, 1687. *НМЛ*, Сдк-694.
35. Яковенко, Н. (2002). Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ: Критика.
36. Яременко, М. (2006). Вихованці Києво-Могилянської академії: світила першої величини та “червоні зорі”. *Київська академія*, 2/3. Київ, 126–135.
37. Яременко, М. (2008). Освітній рівень парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770-х рр. (на прикладі Глухівської протопопії). *Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури*, 7. Київ, 269–298.

38. Яременко, М. (2010). Успіхи та невдачі “освітнього дисциплінування” парафіяльного духовенства Києво-Печерської протопопії 1770-х рр. *Краєзнавство*, 4, 128-136.

39. Яременко, М. (2017). Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті. Львів: Видавництво УКУ.

40. Nowak, A. (2017). Priesthood in the Teaching for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries. Krakow.

41. Hoszowski, S. (1934). Ceny we Lwowie w latach 1701–1914. Lwów, 176+243.

42. Wawrzyniuk, P. (2005). Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668-1708. Stockholm: Soderton Universiti College [in Sweden].

43. Wawrzyniuk, P. (2005). Social Disciplining and Social Control in the L’viv diocese during the Тросcopate of Iosyf Shumlianskyi in the European context. Зб. наук. праць на пошану пам’яті проф. Валерії Михайлівни Нічик. Київ: Критика, 347-366.

44. Wyczawski, E. H. (1989). Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych, Kalwaria Zebrzydowska.

References

1. Bohosloviia nravouchytelnaia: soderzhashchaa v sebi sobranoe vkrattsii pouchenie o sviatykh tainakh, o dobroditelesh bohoslavskykh, o zapovidekh Bozhiykh, o zapovidekh tserkovnykh, o hrikkhakh, o kaznekh y karakh tserkovnykh, s prylozheniem obychniia nauky o dohmatakh viry kafolicheskyya, y Leksikona slavensko-polskaho. Lviv, 1751. *Natsionalnyi muzei u Lvovi imeni Andreia Sheptytskoho (NML)*, f. “Starodruky kyrylychni” Sdk-2224 (in Ukrainian).

2. Bordun, M. (1912). Z zhyttia ukrainskoho dukhoentva Lvivskoi yeparkhii v druhii polovyni XVIII s. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*, 109, 39–90; 110, 55–100 (in Ukrainian).

3. Vlasovskiy, I. (1998). Narys istorii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy. (T. 1–2). Kyiv (in Ukrainian).

4. Getka, Yo. (2015). Do pytannia pro vytoky ukrainskoho hromadianskoho suspilstva: ruskomovni vasylianski “bohosloviia nravouchiteliynie” XVIII stolittia. *Ukrainoznavchyyi almanakh*, 18. Kyiv, 227–230 (in Ukrainian).

5. Hizel, I. (1669). Myr s Bohom cheloviku. Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. *NML*, Sdk-590 (in Ukrainian).

6. Hrushevskiy, M. (1994). Istoriia Ukrainy-Rusy. (T. 5: Suspilno-politychnyi ta tserkovnyi ustrii v ukrainsko-ruskykh zemliakh XIV–XVII v.). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

7. Dovha, L. (Eds.). (2005). Sotsialna Utopiia Inokentii Hizelia. *Ukraina XVII stolittia: suspilstvo, filosofii, kultura. Zbirnyk naukovyz prats na poshanu pamiaty prof. Valerii Mykhailivny Nychyk*. Kyiv, 227–266 (in Ukrainian).

8. Yevseieva, T. (1999). Tserkovna elita ta yii rol u protsesi formuvannia politychnoi samosvidomosti v Ukraini. *Ukrainskyyi istorychnyi zhurnal*, 2, 89–104 (in Ukrainian).

9. Zaozerskyi, N. (1917). O svydetelskoi prysiahe v sudovproyzvodstve XVII veka: *Bohoslovskyyi vestnyk*, (T. 2), 6/7, 93–107 (in Russian).

10. Katrii, Yu. (1999). Nasha khrystyianska tradytsiia. Lviv: Misioner (in Ukrainian).

11. Levytskyi, O. (1900). Vnutrishnii stan zachidno-ruskoi tserkvy v Polsko-lytovskii derzhavi v kintsi XVI stolittia ta Unii. *Rozvidky pro tserkovni vidnosyny na Ukraini-Rusy XVI–XVIII st.* Lviv, 1–80 (in Ukrainian).

12. Levytskyi, O. (1882). Yuzhno-russkie arkhierey vъ XVI–XVII vv. *Kyevskaia Staryna, 1*, 49–101 (in Russian).
13. Navrotska, A. (2009). Naidavnisha knyha dukhovnoho sudu Lvivskoi pravoslavnoi yeparkhii 1668–1774 rokiv (Zi zbirky Natsionalnoho muzeiu u Lvovi). *Ukrainskyi Arkheohrafichnyi shchorichnyk, 13/14*, 284–302 (in Ukrainian).
14. Navrotska, A. (2010). Instytut dukhovnoho sudu u Kyivskii mytropolii do seredyny XVII stolittia. *Zbirnyk istorii religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk, 1*. Lviv: Lvivskiy muzei istorii religii: Lohos, 642–630 (in Ukrainian).
15. NML, f. “Rukopysy kyrylychni” Rkk-151. 1668–1774, 116 s. (in Ukrainian, in Polish).
16. NML, f. “Rukopysy latynski” Rkl-58/1. 1681–1684, 93 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
17. NML, Rkl-58/2. 1684–1687, 88 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
18. NML, Rkl-58/3. 1687–1689, 80 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
19. NML, Rkl-58/4. 1689, 6 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
20. NML, Rkl-58/5. 1692–1693, 72 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
21. NML, Rkl-58/6. 1693–1696, 132 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
22. NML, Rkl- 58/7. 1704, 64 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
23. NML, Rkl-58/8. 1705–1718, 120 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
24. NML, Rkl-59, 93 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
25. NML, Rkl-61, 89 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
26. NML, Rkl-175, 373 ark. (in Ukrainian, in Polish, in Latin).
27. Prokopiuk, O. (2018). Navchannia/ekzamenuvannia “po-kafedralnomu” (do pytannia osvity/osvichenosti biloho dukhovenstva v Kyivskii mytropolii XVIII st.). *Kyivska Akademiia, 15*. Kyiv, 120–134 (in Ukrainian).
28. Reznik, O. (2013). Pravoslavne dukhovenstvo yak sotsialnyi stan ukrainskoho suspilstva druhoi polovyny XVII–XVIII st. *Aktualni problemy polityky, 49*, 293–304 (in Ukrainian).
29. Romanova, O. (2007). Narodne rozuminnia khrystyianskoi “pravednosti” ta “hrikhovnosti” (na materialakh Kyivskoi dukhovnoi konsystorii XVIII st.) *Terra Cossacorum: studii z davnoi i novoi istorii Ukrainy*. Naukovyi zbirnyk na poshanu doktora istorychnykh nauk, profesora Valeriia Stepankova. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU, 456–476 (in Ukrainian).
30. Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho: U 3 t. (2002). (T. I. Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 roku). Odesa: Yurydychna literatura, 464 (in Ukrainian).
31. Sobranie pryypadkov kratkoe y dukhovnym osobam potreбноe. Ymushchee v sebi nauku o sakramentakh, o desiati bozhnykh prykazaniakh, o prykazaniakh tserkovnykh y o nautsi khrystyianskoi, s vykladom symvola, yly yspovidaniia viry pravoslavniia kafolycheskii, s vykladom molytvy: otche nash y bohorodytse divo. Takozhde nauku kako podobaet nastavliaty malykh yly nevizhov v viry pravoslavnoi soderzhashchee. Suprasl, 1722. 159 ark. *NML-I, Sdk-723* (in Ukrainian).
32. Shmanko, T. (2009). Statti moralno-kanonichnoho kharakteru v rukopysnykh sluzhebnykakh i trebnykakh XVI–XVII st. *Kyivska Akademiia, 7*. Kyiv, 97–108 (in Ukrainian).
33. Shumlianskyi, Yo. Zertsalo do preizrenia y latviishaho zrozumenia viry sviatoi. – Univ, 1680. *NML-I, Sdk-701* (in Ukrainian).
34. Shumlianskyi, Yo. Metryka, albo Reiestr. Lviv. 1687. *NML-I, Sdk-694* (in Ukrainian).
35. Yakovenko, N. (2002). Paralelnyi svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idei v Ukraini XVI–XVII st. Kyiv: Krytyka, 415 (in Ukrainian).

36. Yaremenko, M. (2006). Vykhovantsi Kyievo-Mohylianskoï akademii: svityla pershoï velychyny ta “chervoni zori”. *Kyivska akademiia*, 2/3. Kyiv, 126–135 (in Ukrainian).
37. Yaremenko, M. (2008). Osvitnii riven parafialnoho dukhovenstva Kyivskoi mytropolii 1770-kh rr. (na prykladi Hlukhivskoi protopopii). *Proseminarii. Mediievistyka. Istoriiia Tserkvy, nauky i kultury*, 7. Kyiv, 269–298 (in Ukrainian).
38. Yaremenko, M. (2010). Uspikhy ta nevdyachi “osvitnoho dystsyplinuvannia” parafialnoho dukhovenstva Kyievo-Pecherskoi protopopii 1770-kh rr. *Kraieznavstvo*, 4, 128–136 (in Ukrainian).
39. Yaremenko, M. (2017). Pered vyklykamy unifikatsii ta dystsyplinuvannia: Kyivska pravoslavna mytropoliia u XVIII stolitti. Lviv: Vydavnytstvo UKU (in Ukrainian).
40. Nowak, A. (2017). Priesthood in the Teaching for the Clergy. On the History of Religious Reform in the Kievan Metropolitanate throughout the 16th and 17th Centuries. Krakow (in English).
41. Hoszowski, S. (1934). Ceny we Lwowie w latach 1701–1914. Lwów, 176+243 (in Polish).
42. Wawrzeniuk, P. (2005). Confessional Civilising in Ukraine. The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lviv 1668–1708. Stockholm: Soderton Universiti College [in Sweden] (in English).
43. Wawrzeniuk, P. (2005), Dovha, L. (Comps.), Yakovenko N (Comps.). Social Disciplining and Social Control in the L’viv diocese during the Tposcopate of Iosyf Shumlians’kyi in the European context. Kyiv: Krytyka, 347–366 (in English).
44. Wyczawski, E. (1989). Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych, Kalwaria Zebrzydowska (in Polish).